

Rétorika v evropské kultuře i ve světě

. Jiří Kraus

Rétorika v evropské kultuře i ve světě

Prof. PhDr. Jiří Kraus, DrSc.

Recenzenti:

PhDr. Světlá Čmejrková, DrSc.

Mgr. Jiří Lukeš, Th.D.

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé, přepracované

© Univerzita Karlova v Praze, 2011

Text © Jiří Kraus, 2011

ISBN 978-80-246-2001-5

ISBN 978-80-246-2339-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

ÚVODEM:

Dějiny rétoriky – dějiny bez pohybu? 9

1. POČÁTKY RÉTORIKY VE STARÉM ŘECKU 22

Hledání techné 22
Protagorova agonální rétorika 26
První učitelé 28
Antická rétorika jako model přesvědčivé komunikace 30
Platonův nekončící spor s rétorikou 31
Isokratův program rétoriky ve službě politické kultury 34
Aristotelovo dovršení antického rétorického systému 37
O umění přesvědčovat v Rétorice pro Alexandra 42

2. RÉTORIKA HELÉNISTICKÁ A ŘÍMSKÁ 45

Zrození helénistické filologie 45
Výuka rétoriky v období helénismu 49
Hermagoras z Temnu a učení o *stasis* 50
Rétorika v antickém Římě 53
Rétorika pro Herennia (Ad C. Herennium de ratione dicendi libri quattuor) 54
Ciceronův dokonalý řečník jako občan, zastánce práva a politik 58
Kvintiliánovy Základy rétoriky 62
Plinius Mladší a Tacitus o smyslu rétoriky v císařském Římě 65
Období druhé sofistiky a Hermogenova rétorika jako soustava *stasis* 69

3. RÉTORIKA A KŘESŤANSKÁ KULTURA STŘEDOVĚKU 75

Rétorika a alegorie sedmi svobodných umění u Marciana Kapelly 83
Aurelius Augustinus – kazatel, rétor, polemik 84
Topica Boetii – rétorika ve službě dialektiky 89
Kassiodorův encyklopedický obraz křesťanského světa 91
Isidor ze Sevilly a počátky školské vzdělanosti 93
Rétorika jako součást gramatiky: Beda z Jarrow (Venerabilis) 94
Učitel moudrosti a výmluvnosti: Alkuin z Yorku 95
Artes praedicandi: kazatelská rétorika ve středověku 97
Artes dictaminis: nová tvář rétorického umění 101
Artes poetriae: teorie a praxe psaného projevu 109
Rétorika středověké Byzance 116

4. OD HUMANISMU K OSVÍCENSTVÍ	119
Rétorika v období humanismu a renesance	119
Renesanční filolog Laurentius Valla	122
Jiří Trebizondský (Trapezuntius)	124
Byzantská rétorika po pádu Konstantinopole	125
Rudolf Agricola	127
Rétorika v díle Erasma Rotterdamského	129
Autorita protestantské rétoriky Filipa Melanchthona	132
Petr Ramus a Audomarus Taleus.	
Tradice philipporamistických rétorik	134
Rhetorica perfetta Francesca Patriziho	138
5. RÉTORIKA OBDOBÍ BAROKA VE SLUŽBÁCH CÍRKVE	142
Suarezova jezuitská rétorika	145
Caussinovy figury, symboly a emblémy	146
Jezuitská rétorika v Čechách a v Polsku. Bohuslav Balbín	147
Protestantské rétoriky a učebnice kazatelství	148
Bartholomeus Keckermann a gdaňská rétorika	149
Vossiova rétorika řečnických afektů	150
Českoobratrská rétorika Jana Amose Komenského	150
Náboženské, politické a kulturní předpoklady rozkvětu rétoriky v Rusku a na Ukrajině	155
6. SPOLEČENSTVÍ UČENCŮ STŘÍDÁ REPUBLIKA LITERÁTŮ. FILOZOFIE PROTI RÉTORICE NA PRAHU NOVÉ DOBY	159
Baconův polemický dialog s rétorikou	160
Hobbesova rétorika jako politická zbraň	162
Karteziánské inspirace Bernarda Lamyho	164
7. NORMY STYLU A MĚŘITKA VKUSU V RÉTORICE 18. STOLETÍ	167
Fénelonova rétorika jako umění portrétu	168
Du Marsais a jeho projekt filozofické rétoriky	169
Vicovy Institutiones oratoriae a projekt „nové vědy“	170
Rétorika - výchova k vytříbenému vkusu (Bouhours, Rollin, Dubos)	171
Adam Smith a skotská rétorika	172
Rétorika ve Španělsku a Gregorio Mayans y Siscar	176
Filologická orientace rétoriky v Německu - Johann Christoph Gottsched	178
Lomonosov a vývoj klasicismu v Rusku	179
8. RÉTORIKA V 19. STOLETÍ	182
Friedrich Nietzsche a filozofie rétoriky	185
Rétorika 19. století ve Francii. Sémantická teorie tropů a figur Pierra Fontaniera	187
Rétorika 19. století v Anglii. Whately, Bain, Spencer	189
Jungmannova Slovesnost jako rétorika čtenářského poučení a vkusu	191

9. RÉTORIKA VE 20. STOLETÍ	195
Rétorika - inspirace myšlení o jazyce, literatuře a filozofii	197
Rétorika ve Spojených státech proti komunikačním bariérám	200
Rétorika od poloviny 20. století v Německu a Rakousku	204
Teorie argumentace v díle Chaima Perelmana a Stephena Toulmina	206
Rétorika 2. poloviny 20. století v románských zemích	208
10. JINÉ RÉTORIKY A JINÉ KULTURY	212
ZÁVĚREM	227
SUMMARY	228
VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE	233
JMENNÝ REJSTŘÍK	242

ÚVODEM

DĚJINY RÉTORIKY – DĚJINY BEZ POHYBU?

Za dva a půl tisíce let se v zásadě nezměnil obsah rétorických pouček ani obvyklý způsob jejich uspořádání nebo užívaná terminologie. Stejná zůstává i cesta, jíž člověk prochází od námětu řeči k jeho zvukovému nebo písemnému ztvárnění. Když v září roku 1416 humanisté Poggio Bracciolini, Cincio Romano a Bartolomeo Montepulciano po usilovném pátrání, jímž si zpestřovali účast na kostnickém koncilu, objevili v tmavém sklepe svatohavelského kláštera rukopis úplné verze Kvintiliánových Základů rétoriky, stává se tento více než třináct set let starý text pro ně i pro jejich současníky nejen zdrojem poznání obdivované minulosti, ale také vysoce prestižním zdrojem normy současného literárního projevu. Totéž platí i o sto deset let později, kdy biskup Gerardo Landriani nachází v severoitalském Lodi mezi starými rukopisy Ciceronův dialog O řečníkovi, do té doby známý jen v neúplné a zkromolené podobě. Okamžitě po nálezů se začíná šířit vlna ciceroniánství, jejímž výsledkem jsou nesčetné komentáře k Ciceronovi i vznik ciceroniánů, příruček kultivujících jazyk a styl tehdejší kulturní elity. Ještě větším časovým rozpětím charakterizuje normotvorný vliv Aristotelovy Poetiky a Rétoriky představitel moderní sémiotiky spisovatel Umberto Eco. Zmiňuje se o celé řadě teoretických prací, uměleckých děl i moderních jazykovědných a literárněvědných proudů, které jsou „aristotelské svým duchem, vytyčovanými cíli, výsledky i mnohoznačností“ (Eco, 1995, s. 232). Mezi nimi jmenuje Poeovu Filozofii básnické skladby, Warrenovu a Wellkovu Teorii literatury, ruský formalismus, Pražskou školu, novou kritiku, Chicagskou školu, motivy Joyceovy umělecké tvorby.

Dějinná neproměnnost rétoriky však nevyplývá jen z překvapivého vstupu kanonických děl řecké a římské antiky do odlišného historického a kulturního kontextu. Ještě nápadněji se projevuje neměnná, staletími ustálená podoba a uspořádání učebnic rétoriky. Myšlenková původnost je jim vesměs cizí, opakují se v nich stejné formulace, příklady, anekdoty. Učitel rétoriky v Mazarinově koleji Univerzity v Paříži Balthasar Gilbert (*La Rhétorique, ou*

les Regies de l'eloquence, 1730) se hrdě hlásí k názoru, že nepředkládá pravidla nevyzkoušená, ale že kráčí ve stopách klasických autorů, mezi něž řadí Aristotela, Cicerona, Kvintiliána (*Nous ne promettons donc pas ici des Regies que personne n'ait encore donné: au contraire, nous faisons gloire de ne suivre, en cette matière, que les traces des Anciens*).

Rozdíl mezi učebnicemi rétoriky tedy vesměs spočívá jen v odlišném accentu na ty či ony složky výkladu. Právě v souhrnu těchto rozdílů však nacházíme stopy zjevného dějinného pohybu. Do rétoriky jako do praktické soustavy návodů k účinnému sdělování pronikají úvahy soudobých filozofů i myslitelů zabývajících se jazykovým i literárním stylem, logikou argumentace, psychologii přesvědčování, výchovou budoucího vzdělance, politika, advokáta, úředníka. Rétorika učí, jak sestavovat texty, ale také jak textům současným i starým rozumět, jak pochopit normy, které utvářejí proces jazykové stylizace. V chodu své dlouhé historie rétorika přestává být jazykem o jazyce (metajazykem) výhradně jen veřejných projevů přednášených na politickém shromáždění nebo před soudem a mění se v metajazyk vývojových etap kultury a civilizace. Stává se tak klíčem k interpretaci textů, uměleckých děl, dorozumívacích aktivit a k pochopení zásad komunikace vůbec.

Je to ale právě ona role metajazyka kultury, která podléhá proměnám. Strategie, které tvořily náplň rétorického umění „jak komponovat působivou a patřičnou řeč nebo psané dílo“, se totiž uplatňovaly všude tam, kde přichází ke slovu styl jako ustálený způsob výběru a uspořádání výrazových prostředků z určitého repertoáru – slov, barev, tvarů, tónů. Jiné strategie a předpisy se tak rodily v antických demokraciích i v císařském Římě, jiné v období středověku, renesance, baroka, klasicismu, jiné přinášejí současnost. Italský manýrista a historik umění Giorgio Vasari k tomu dodává, že součástí soustavy pravidel jsou také licence, záměrné výjimky z regulí a deformace.

Nesrovnatelně větší vývojovou dynamikou než sama podoba a uspořádání učebnic rétoriky se však vyznačuje proces jejich přijímání – nebo také odmítání. Své racionální i hodnotící postoje vůči rétorice mění, nezřídka naprosto zásadně, filozofie, věda, škola a v neposlední řadě i právní systémy, které počínaje 17. stoletím ve většině evropských zemí nahrazují přímou konfrontaci žalobce a obžalovaného propracovanou soustavou důkazního řízení. Ztotožnění principů humanismu 14.–16. století s rétorikou se v téže době střídá s racionalistickým úsilím osvobodit myslící subjekt od nástrah, které procesům poznání a dorozumění kladou do cesty metaforický jazyk rétoriky a nejrůznějším klamům otevřená rétorická argumentace. Tyto nástrahy má na mysli Francis Bacon Verulámský, když varuje před idoly trhu, „které

vyplývají ze vzájemného dohadování a obcování lidského pokolení“. Rovněž Descartes v narativně zaměřeném úvodu k Rozpravě o metodě upírá rétorice jakoukoli úlohu jak ve výchově mladého člověka, tak v procesu poznávání pravdy:

„Velice jsem si vážil výmluvnosti a byl jsem přímo zamilován do poezie, avšak měl jsem za to, že ta i ona jsou spíše dary ducha než ovoce studia. Ti, kteří mají nejsilnější úsudek a kteří nejlépe dovedou spořádat své myšlenky, aby je učinili jasnými a srozumitelnými, vždy nejlépe mohou přesvědčit o tom, co navrhují, i kdyby mluvili jazykem nevzdělanců a nikdy se neučili rétorice. A ti, kteří mají nejpěknější nápady a kteří je dovedou vyjádřit nejodborněji a nejpůsobivěji, byli by nejlepšími poety, i kdyby neznali pravidla poetiky.“ (Přel. V. Szathmáryová-Vlčková.) Descartův výrok je zároveň anticipací revolty, s níž o sto padesát let později v oblasti umělecké tvorby vystupuje romantismus – revolty namířené proti závazným a naučitelným normám diskurzu, proti normám, které svazují originalitu a neopakovatelnost individua a jeho stylu.

Zejména vztah rétoriky a filozofie v průběhu dějin procházel nejen četnými antagonismy, ale i proměnami v společenském hodnocení. Francouzský historik evropské vzdělanosti Jean I. Marrou charakterizuje jeho počátky slovy: „Studium rétoriky, které do doby romantismu dominovalo ve všech západních kulturách, má svou kolébku ve starém Řecku, kde tento obor představoval jádro vzdělání a kultury. Studium ‚filozofie‘, které reprezentovali Sokrates, Platon a Aristoteles, bylo i přes svou pozdější plodnost relativně méně významným prvkem v celku řecké kultury a nikdy nemohlo soutěžit s rétorikou, ať šlo o počet lidí, kteří ho provozovali, nebo o bezprostřední společenský dopad.“

Příčin, proč racionalismus a osvícenství vedly od první poloviny 17. století – záměrně i podvědomě – nejdříve k omezení vlivu rétoriky a posléze téměř k jejímu úplnému zániku, je možné nalézt několik:

(a) Mění se charakter odborného a vědeckého, soudního i politického projevu. Vědění a přesvědčení se už nerodí v disputacích, ani nespočívá v konfrontaci alternativních názorů a ve schopnosti přesvědčit partnera, ale utváří se jako výsledek myšlenkového procesu, který je založen na racionálním úsudku nebo na analýze doložených empirických faktů. Obraznost vzniklá aplikací rétorických pravidel a závislostí na kanonických vzorech ustupuje stylové průzračnosti a střízlivosti. V důsledku toho se objevují nové stylistické vzory. Ve vědě sílí optimistická důvěra v neomezené možnosti lidského poznání.

(b) K zániku rétoriky přispívá i knihtisk a všeobecný růst gramotnosti. Jak se rozrůstá trh knih, encyklopedií a odborných časopisů a jak se ve veřejném oficiálním styku snižuje úloha lidské paměti i mluveného projevu, rétorika se utápí v moři tiskařské černi.

(c) Významnou hodnotou se nově stává originalita, která vystřídala metodu *imitatio*, napodobení uznávaných vzorů. V umělecké literatuře s požadavkem stylového novátorství přichází romantismus, vyrůstající z objevně tlumočených individuálních prožitků, vědu poznamenává úsilí o vlastní vidění světa, které se opírá o empiricky shromážděný materiál nebo o vlastní logický úsudek poznávajícího subjektu. Na počátku 16. století se renesanční politik Niccolo Machiavelli v díle *Il Principe* (Vladař) vědomě odchyluje od ustáleného rétorického vzoru moralizujících „zrcadel vládců“ (*speculum regis*) a s matematickou přesností vypracovává strategii politického boje důsledně směřujícího k dosažení stanoveného cíle – vítězství *per fas et nefas* (všemi prostředky).

(d) Jednota internacionální komunity vzdělavců se rozpadá. Úlohu latiny začínají přejímat národní jazyky, postupně propracovávající svou vytríbenou, literární, spisovnou podobu. Ideálem doby již není internacionální verze latiny, ale svébytnost a odlišnost mnoha jazyků a mnoha kultur. Národní jazyky si probíjí své místo v oficiální veřejné komunikaci i prostřednictvím zákonů. Pokusy čelit tomuto vývoji konstruováním umělých jazyků mezinárodního dorozumívání se setkávají s neúspěchem. Návrat k jedinému jazyku mezinárodního dorozumívání se odehraje teprve od druhé poloviny 20. století, kdy tuto úlohu přejímá angličtina.

(e) Zrod historické a srovnávací jazykovědy přesouvá zájem badatelů na studium vnitřních zákonitostí jazykového vývoje, především v hláskosloví a gramatice. Revoluci v poznávání jazyka a jeho zákonitostí vyvolává vznik indoeuropeistiky a historickosrovnávací jazykovědy jako nového filologického oboru, jehož cílem je odhalit nejstarší doložené nebo rekonstruované fáze vývoje jazykového systému. Vytrácí se zřetel k funkčně diferencovanému jazykovému projevu jako hlavnímu předmětu rétoriky, úsilí o přesnou deskripci jazyka zaujímá místo starších přístupů normativních. Protože se rétorika stále více omezuje převážně na soubor praktických rad a pokynů, přestává být považována za rovnocennou složku filologického zkoumání a postupně ztrácí i vědecké ambice.

Na tento vývoj zareagovali zejména filozofové. John Locke označuje rétoriku za „mohutný nástroj podvodu a klamu“, Kant jí vytýká manipulativnost a vyřazuje ji z kritické komunikace, která je posláním nezávislého myslitele.

Leibniz a jeho pokračovatelé vytyčují ideu umělého jazyka, osvobozeného od svodů rétorické obraznosti, mnohovýznamovosti a manipulativnosti.

Vyjmenované příčiny, které se zrodily v epoše osvícenství, však v současné době, od druhé poloviny 20. století a ještě intenzivněji na prahu třetího tisíciletí, začínají ztrácet svou sílu. Dokonce natolik, že každá z nich přechází ve svůj přímý opak. V souvislosti s tím se do kontextu světa poznamenaného postmoderní kulturou navrací i rétorika. Vede k tomu několik důvodů:

(a) Odborný diskurz se rétorizuje – ztrácí svou nezaujatost, objektivnost, zrcadlí se v něm snaha o pochopení otevřenosti a plurality světa, o vyjádření osobního postoje a osobní odpovědnosti za řešený problém. Věda stále více legitimuje otázky mající alternativní řešení, vědec poznává, že nestojí nad zkoumanou realitou, ale že on sám i nástroje, které má k dispozici, jsou její neodmyslitelnou součástí. Sílí přesvědčení, že objektivnost vědeckého poznání je iluze. Je pozoruhodné, že s tímto názorem přicházejí i představitelé věd přírodních, exaktních, stejně jako společenských. Vzrůstá úloha axiologických soudů, paradoxů, náhody, pravděpodobnosti, alternativ, respektu k odlišnému přijímání světa. Objevuje se nový fenomén, individuální, subjektivní vědecký styl, který chce nejen popisovat a analyzovat, ale také přesvědčit o věcech, které postrádají definitivní řešení. Nezřídka je tento styl podmíněn i charakteristikou jazyka nebo národními tradicemi a kulturou. V přímé návaznosti na paradigma antické rétoriky stojí u moderních zdrojů tohoto pluralistického vidění skutečnosti filozof Nietzsche.

(b) Díky televizi a četným novým informačním technologiím veřejná komunikace konce století znovu objevuje úlohu mluveného slova. Primární podoba veřejných vystoupení vědců, politiků, představitelů ekonomické a finanční sféry bývá často mluvená; ostatně rychlost a pohotovost počítačové a spojové techniky tradiční rozdíl mezi psaným a mluveným projevem do značné míry stírá. Podobně jako auditorium na aténské agoře nebo na římském fóru může moderní televizní divák vnímat každé gesto, každý odstín hlasu lidí, kteří k němu promlouvají a kteří ho chtějí přesvědčit, získat, vtisknout se mu do paměti.

(c) Významnou hodnotou se stává intertextualita – autor stejně jako interpret uměleckých i politických textů využívají citací, parafrází, vědomých i podvědomých aluzí na jiné texty. Do komunikace současně vstupuje i další vědomí souvislostí – interdiskurzivnost, to je vztažení textu k ustáleným žánrovým a stylovým vzorcům, nápodoba a současně i narušování tradičních způsobů vyjádření. Ožívá tak *imitatio* antické rétoriky, výrazový prostředek, který se stává komunikační hrou i komunikační strategií zároveň.

(d) Média a zvláště pak televizní kanály vytvářejí nový typ nadnárodního auditoria a staví do jeho důvěrné blízkosti děje, jejichž důsledky ho mohou kdykoli zasáhnout. V rámci tohoto společenství se opět – jako tomu bylo kdysi v případech latiny nebo řečtiny – prosazují tendence k posilování úlohy jazyků mezinárodního dorozumívání, jako součást globalizace světa sílí postavení angličtiny.

(e) Renesanci rétoriky přispívá i komunikační obrat soudobé vědy o jazyce. Jazyk se stále více chápe v souvislostech pragmatických, sociálních, logických, psychologických, filozofických, jejichž důležitost anticipovala rétorika se svým akcentem na výchovu k ovládnutí vzájemně se prolínajících oborů trivia.

Není tedy překvapením, že mnoha často velice rozpornými významy obdařený výraz rétorika se v současné době rychle šíří v jazyce vědy, publicistiky i v běžné mluvě. Oprávněně tak sílí představa, že každý člověk tuto disciplínu jinak chápe a jinak ji také hodnotí. Slýcháme hlasy vyzdvihující potřebu moderní rétoriky jako jazykově, myšlenkově i eticky vytříbenější podoby veřejných projevů a dorozumívání vůbec, ale také hlasy, které rétoriku odmítají, protože je pro ně synonymem slovního balastu, balamucení, neupřímnosti nebo záměrně falešné argumentace.

Protiklad v hodnocení rétoriky vyplývá i z jejího postavení v dějinách evropského školství. Schopnost účinně sdělovat se vždy chápala jako neodmyslitelná součást výchovy člověka a občana, jako nezbytný předstupeň ovládnutí praktických i teoretických znalostí, jako součást aktivního i kontemplativního života. Na druhé straně rétorika jako školská disciplína snadno podléhala projevům rutiny a pedantismu. Ty narůstaly zejména v obdobích, ve kterých svoboda slova jako nedílný atribut demokracie a předpoklad aktivity státníka a angažovaného občana musela ustoupit strnulé obřadnosti řečnických vystoupení utvrzujících představu o neměnnosti společenských poměrů.

Nynější renesance rétoriky jako oboru, jehož obsah i pojmosloví se prakticky bez větších změn uchovaly více než dva a půl tisíce let, vyznívá mnohdy překvapivě. Zvláště proto, že je inspirována nejen snahou lépe pochopit historii mezilidského dorozumívání, ale také obsahem oborů, které převážně souvisejí s moderním vývojem společnosti, jako jsou teorie komunikace, mediální studia, marketing, strategie přesvědčování, reklama, teorie argumentace, analýza řečových aktů apod.

O příčinách této renesance, jejímž dokladem je i rychle se rozrůstající bibliografie oboru, jsme se už zmínili. Dodejme k nim ještě aktuálnost problematiky a historicky podmíněných proměn ústředního tématu rétoriky, jímž

je řeč, *oratio*. A to nikoli jen řeč jako obecně chápaný výsledek lidské schopnosti komunikovat, dosahovat porozumění, ale také jako reflexe konkrétních podmínek, které určují kvalitu a účinnost sdělení vzhledem k jeho obsahu i funkci a také vzhledem k prostředí, v němž se dorozumívací akt odehrává. Ve shodě s obsahem základního shrnujícího díla antické řečnické kultury, Kvintiliánových Základů rétoriky, patří k těmto podmínkám osobnost řečníka (její znalosti, zkušenosti, talent, psychika, morální vlastnosti), povaha auditoria, dále soustava jazykových, stylistických a argumentačních prostředků, které jsou mluvčímu k dispozici, a v neposlední řadě funkční a tematické rozlišení jednotlivých druhů řečového projevu. Ty mají posluchače poučit (*docere*) nebo pobavit (*delectare*) a spolu s tím také povzbudit k jednání nebo k zaujetí určitého stanoviska (*movere*).

Antická společnost chápala rétoriku hlavně jako umění (řecky *techné*, latinsky *ars*), které podle uspořádaného souboru pravidel nebo na základě nápodoby klasických vzorů (*mimésis*, *imitatio*) učilo každého člověka, tedy i toho, kdo není nadán přirozeným talentem k mluvení, docílit úspěchu při vyjadřování svých názorů v dané situaci – na poradním shromáždění, u soudu nebo při jiné příležitosti. Dominantní postavení rétoriky ve výchově občana jako podstatná součást antického kulturního dědictví však zároveň řadí soustavu rétorických poznatků nejen mezi praktické dovednosti, ale i mezi vědní disciplíny. Rétorika už od svých počátků vystupovala jako *techné*, to je praxí nabytá zkušenost a rutina, *empeiria*, ale zároveň také jako významná složka úsilí o poznání a vysvětlení skutečnosti, tedy jako *epistéme*, *scientia*. Tím se spolu s gramatikou a logikou (dialektikou) řadila k nezbytným předpokladům studia filozofie a později i teologie. Kvintilián charakterizuje rétoriku slovy *bene dicendi scientia* (s užším vymezením *ad persuadendum accommodate dicere*), tedy účelem „mluvit tak, abychom přesvědčili“. Výraz *bene*, dobře, přitom vyjadřuje svobodnější volbu jazykových a slohových prostředků v porovnání s gramatikou, kde příslovce *recte*, správně, v definici *recte dicendi scientia* jednoznačně směřuje ke kritériu jazykové správnosti, tedy bez slohových a rétorických licencí. Na rozdíl od jiných vědních oborů byla rétorika bližší sférám praktických činností; nevěnovala se tedy jen didakticky orientovanému popisu a výkladu svých hlavních složek – jazyku, stylu, způsobům logické argumentace, psychologii řečníka a posluchačů apod., ale také úvahám i praktickým návodům. Ty souvisely se způsobem výuky řečnických dovedností, s etikou předsvědčování, s kultivováním politické a soudní praxe apod.

Snaha o vysvětlení toho, co vlastně rétorika zahrnuje, jaký je rozsah jejích poznatků a čemu jako součást někdejší soustavy základních svobodných umě-

ní (trivia) slouží, nevede vždy k jednoznačným výsledkům. Brání tomu především proměnlivost postavení rétoriky v jednotlivých obdobích společenského vývoje, od jejich počátků v antické *polis* až po současnost. V antice, ve středověkém školství a s ještě větší intenzitou pak v duchovním životě evropské renesance byla rétorika ústředním článkem výchovy mladého člověka a budoucího vzdělance, zaujímal významné místo v teorii i praxi kazatelství a sloužila také jako klíč k výkladu biblických textů a krásné literatury. Až nástup karteziánské filozofie a v oblasti umělecké literatury vzpoura romantiků vůči závazným normám dobového stylu vyvolaly její ústup a posléze téměř úplný zánik.

Nesnáze při přesnějším vymezení obsahu a smyslu rétoriky mají ovšem ještě další příčiny. Jejich zdroj je třeba hledat ve sporech o etickou kvalifikaci – a nezřídka také diskvalifikaci – oboru, jemuž víc než o pravdivost šlo o nalezení toho, co je ve sdělované věci pravděpodobné, věrohodné, o řečnickovo umění využít okamžité situace k tomu, aby dokázal posluchače přesvědčit a ovlivnit jejich mínění. Ve smyslu Platonovy interpretace sofistického učení, vyslovené zejména v dialogu *Gorgias*, se rétorika chápe jako *peithús demiurgos*, tvůrkyňe a utvrzovatelka přesvědčení, její hlavní úlohou je *psychagogia tis dia logón*, schopnost prostřednictvím slov vést (ale i zavádět) lidské duše. Zde také spočívají příčiny konfliktu mezi filozofií a rétorikou, konfliktu, který celým svým dílem otevřel právě Platon. Čím více totiž filozofii šlo o řešení metafyzických otázek a o věčné a neměnné jistoty, tím dramatičtěji se spor mezi ní a rétorikou vyhrocoval. Paradoxem etického dilematu rétoriky je skutečnost, že naprostá většina autorů knih o rétorice a učebnic rétoriky opakovaně zdůrazňovala, že se řečník neobejde bez spolehlivé znalosti věci, o níž má hovořit. Filozofické a dialektické vědění stejně jako cit pro právo tak vystupují jako nezbytné předpoklady praktického zvládnutí působivé řeči. Na druhé straně i filozofové si byli vědomi toho, že bez pozornosti věnované vlastnímu jazyku – a vlastnímu způsobu vyjadřování, tedy rétorice – nemohou výsledky svého poznání účinně sdělovat. Mezi filozofy tak nacházíme jak odpůrce rétoriky, jakými byli Platon, Descartes, Locke, Kant, tak myslitele ochotné jí přiznat užitek nebo alespoň neutrální charakter nástroje dorozumívání (Aristoteles, Vico, Nietzsche, Ricoeur, Gadamer, Bělohradský). Sám Platon po příkrém odmítnutí rétoriky jako záludné zbraně sofistického přemlouvání je v dialogu *Faidros* ochoten připustit možnost rétoriky opravdové, rétoriky filozofů, která by promlouvala k lidským duším prostřednictvím jasných a dokonalých výkladů o spravedlivém, krásném a dobrém; ty pak by měly, podle Platona, vycházet bezprostředně z řečnickovy odpovědnosti za svá slova a za své činy.

Etické dilema se projevuje i ve vztahu rétoriky a teologie. Mnozí církevní otcové, vychovaní v duchu klasické řecké a latinské vzdělanosti, si bolestně až existenciálně uvědomovali, že tu jde o vzdělanost a kulturu pohanskou, nepřátelskou. Odtud pak vychází rozpor mezi jejich proklamovanými výroky namířenými proti rétorice a zřetelně uvědomovanou potřebou využít její poznatky pro kazatelskou praxi a pro exegetické výklady. Nezřídka tuto potřebu doprovázel obdiv k milovaným klasickým autorům i k síle a působivosti jejich slov. Spor o to, zdali zařadit či nezařadit bibli, zvláště pak text Nového zákona, ke kánonu klasických autorů uznávaných jako rétorické, to je jazykové a slohové vzory, poznamenává od 4. a 5. století většinu křesťanských autorů. Tento protikladný postoj je příznačný zvláště pro myšlení sv. Augustina i jeho současníků i blízkých následovatelů, ale uplatňuje se i daleko později. Ještě Komenský ve spisu Zpráva a naučení o kazatelství, jehož obsah a uspořádání prozrazují důslednou poučenost antickými vzory, se od rétoriky navenek odklání: „Protož ne svými, ne Ciceronovými, ne dvorskými nějakými slovy, než slovy Ducha svatého mluvití má, kdož z místa božního mluvití chce.“

Mluvíme-li o souvislostech rétoriky s etikou, nesmíme ponechat stranou ani její důležitou úlohu při dosahování společenského konsenzu. Nezbytným předpokladem splnění této úlohy byla svoboda slova, zaručující právo každého občana účastnit se veřejného života nebo hájit svou při před soudem. Antická rétorika tak bezprostředně vyrůstá z aténské demokracie a z politické i soudní praxe republikánského Říma. Senátor Krassus, hlavní mluvčí Ciceronova dialogu O řečníkovi (I, 8), říká: „Zdá se mi věru, že není nic skvostnějšího než silou slova ovládnout shromáždění, upoutat mysl lidí, vlastní vůli vybíčovat jejich vůli nebo ji naopak přibrzdit. Toto umění dosahovalo vrcholného rozkvětu u svobodných národů, v mírumilovných, uspořádaných státech, a jen tam vždycky ovládalo veřejný život. Každé potlačení svobody slova vedlo buď k zániku rétoriky, nebo k její přeměně v soubor návodů k málo obsažné, povrchní řečové manýře.“

Naše snaha vytyčit v této úvodní kapitole hranice rétoriky se pochopitelně nemůže vyhnout hledání uspokojivé odpovědi na stále aktuální otázku, zdali předmětem této disciplíny jsou výhradně projevy mluvené, nebo zdali se její pravidla vztahují na celou oblast přesvědčovací (persvazivní) komunikace, mluvené i psané, či dokonce též na projevy výhradně písemné, jako tomu bylo v případě diplomatické korespondence, historických dokumentů, žánrů umělecké povahy apod. Studium okolností, které vyvolaly zrod rétoriky, i studium nejstarších klasických textů vedou k závěru, že počátky rétoriky se sice vztahují k období homérovského Řecka, tedy ke kultuře výlučně orál-

ní, ale že předmětem jejího zájmu se velice brzy stalo i slovo psané. Spojíme-li ostatně rétoriku v aténské státě s praktickou činností logografů, to je lidí, kteří pro svého klienta řeč sestavili (snad i přímo napsali) a pak s ním její pamětní osvojení a přednes procvičili, pak nemáme důvod se domnívat, že by rétorika soustřeďovala svou pozornost jen na slovo mluvené.

Ještě v daleko větší míře tento vývoj souvisí s tím, jak helénističtí autoři rétorik zkoumají nejenom jazykové projevy poradní, soudní a oslavné, tedy vázané převážně na ústní přednes, ale také umělecké, epistolární, historiografické, filozofické a vědecké apod. Ale i z jazykové podoby dochovaných textů lze pozorovat postupný přechod od typicky mluvených, souřadně řazených, a tudíž snáze zapamatovatelných větných celků k náročnější syntaktické stavbě, která prozrazuje pravděpodobnou existenci prvotní psané předlohy. Studium antických i pozdějších pramenů dokonce říká, že mnohé písemně dochované řeči slavných řečníků řecké antiky nikdy nebyly veřejně předneseny a že tedy záměrně vznikly pouze jako literární díla. O Isokratově Panaténské řeči se tradovalo, že ji autor psal tři roky, jeho Panegyrikon, který se proslavil jemnou argumentací a propracovaným rytmickým členěním textu, měl dokonce vznikat deset let. Ale i záznam dochovaných řečí musíme většinou chápat jako výsledek dodatečné redakce, na níž se podílel sám autor nebo někdo jiný. O něco větší autentičnost můžeme očekávat u stenografických zápisů veřejných řečí (z historie těsnopisu je např. známé jméno autora tironských not, Ciceronova sekretáře Marka Publia Tirona), ovšem i v tomto případě původní text podléhal jazykovým úpravám, které zasahovaly i do věcného obsahu a slohového účinku řeči.

Velice těsně se rétorika spojuje s písemnými texty zejména v období vrcholícího středověku, který pro ni razí název *ars dictaminis* a kdy se jejím předmětem stává soukromá i oficiální (hlavně diplomatická) korespondence. Diktaminová rétorika (od latinského *dictare*, které neznamená jen diktovat, ale také psát a literárně tvořit, srov. německé *dichten*) vznikla na území Itálie 12. a 13. století (v Bologni a v Montecassinu) a stala se podstatnou částí výuky církevních diplomatů i nově se rodícího městského patriciátu. Umění sestavovat diktamina propagoval na konci 13. století i zakladatel tradice pěstování rétoriky v Čechách Ital Jindřich z Isernie.

Naše úvahy o rétorice tedy vedou – ve shodě s dodnes živým vývojem započatým právě antikou – k stále širšímu pojetí oboru, jehož nároky doprovázejí vzdělaného člověka po celý život a ve všech situacích dorozumívání. Zbývá ještě zamyslet se nad tím, zdali předmětem rétoriky byly projevy výhradně monologické (mluvené či písemné), nebo zdali se jeho součástí

staly také všední dialogické rozmluvy. Náznak odpovědi najdeme u Cicerona (O řečníkovi 1, 8), kde jedna z postav říká: „Neuvažujeme jen o fóru, soudech, řečnických tribunách, o sněmu. Co může být v ústraní příjemnější nebo bližší ideálu vzdělaného člověka než hovořit vtipně a se znalostí věci.“ Je tedy zřejmé, že Ciceronovi i mnohým jeho pokračovatelům ležela na srdci také kultivovanost běžného hovoru, *sermo*, který odlišovali od projevu určeného širší veřejnosti, *contentio*.

Můžeme tedy předpokládat, že v antice nebo u pozdějších autorů existovalo něco, co by se dalo označit jako *rhetorica sermonis*. Četba učebnic rétoriky, důsledně se přidržujících klasické osnovy, ukazuje, že tomu tak skutečně je. Neznámý autor Rétoriky ad Herennium připisuje neoficiálnímu hovoru, konverzaci v ústraní (*sermo*), čtyři vlastnosti – důstojnost (*dignitas*), péči o jasný výklad tématu (*demonstratio*), schopnost vyprávět (*narratio*) a smysl pro vtip a humor (*iocatio*). Právě tyto vlastnosti od konce 16. století představovaly předmět výuky vzdělávaných šlechticů, které organizovaly a kultivovaly konverzaci v nově vznikajících salonech. Jinak ovšem se s výjimkou těchto spíše obecných doporučení téma soukromých rozmluv už svou podstatou soustavné rétorické kodifikaci vymykalo. Podle Cicerona netoří tyto rozmluvy předmět rétoriky, ale etiky a snahy o dosahování duchovní harmonie a přátelství mezi lidmi. Řeč (ve smyslu *sermo*) je přirozenou schopností, jíž se člověk odlišuje od zvířat, řeč kultivovaná, výmluvnost (*eloquentia*), je nástavbou, která vzniká jako výsledek soustavné výchovy a dlouhodobého pěstění. Soukromý ráz osobních rozmluv nevyklučoval témata vysoce náročná – ostatně dialog, i když pochopitelně v podobě umělecky zpracované fikce, vždy patřil k významným žánrům literatury umělecké, filozofické, teologické i vědecké. Pokud si ovšem antičtí a později také renesanční autoři všímali dialogických situací, více než jejich stránku jazykovou vyzdvihovali atmosféru uvolněnosti, přátelského ducha, který tu má převládat, touhu vysvětlit vzájemné rozpory (dosáhnout harmonie v disonanci), popřípadě i chuť doprovodit rozhovor číší vína, dobrým jídlem nebo potěšením z okolní krásné přírody nebo krásné architektury. Nasvědčují tomu i názvy jednotlivých dialogických žánrů – *convivium*, *colloquium (inter nos)*, *disputationes matutinae*, v řečtině *symposion*, *deipnon* (hostina). A tak soustavné výklady v učebnicích rétoriky převzaly z jazyka dialogů (lat. *sermocinatio*) jen některé ustálené tropy a figury navozující dojem, že řečník je svým posluchačům rovnocenným partnerem, že s nimi rozmlouvá.

Antickými autory vypracovaná klasifikace svobodných umění (*artes liberales*) jako intelektuálních tvůrčích činností člověka provozovaných ve volném čase postavení rétoriky přesně vymezuje. Svou podstatou se totiž tento

obor – spolu s herectvím, tancem, zpěvem, přednesem, sportovními výkony – řadí mezi umění praktická (*technai praktikai, artes in agendo positae*), spočívající v předvádění jisté činnosti (*actio*). Podstatou této činnosti je při řečnickém výkonu přednes, na jehož vyznění se podílejí zvuková stránka řeči, gestikulace a mimika. Snaha uchovat přednesenou řeč a u mnohých autorů i napsat text bez nároků na přednes (u Isokrata, Lysia) řadila rétoriku mezi umění směřující k určitému materiálnímu produktu (*technai poiétikai, artes in effectu positae*). Tímto produktem bylo dílo, *opus*, které vytvořil autor, *artifex*, v duchu určitých pravidel, *praecepta*. Na rozdíl od umění praktických, při nichž se divák nebo posluchač, *spectator, auditor*, setkává s dějem, který mu zůstane dochován pouze v paměti, může se čtenář básnických děl i pozorovatel soch, obrazů a staveb k těmto dílům vracet, protože mu jsou pořád k dispozici. Rétorika konečně patří i mezi umění teoretická (*technai théoretikai, artes in inspectione rerum positae*), která spočívají v pozorování a hodnocení věci. V popředí zde nestojí ani *actor*, to je řečník, herec, atlet, ani *artifex* (básník, malíř, sochař, skladatel), jako tomu bylo u předchozích kategorií, ale posuzovatel (*theóros*), který může být laickým pozorovatelem, ale také odborným kritikem nebo kvalifikovaným badatelem. Téměř dvaapůltisíciletý vývoj rétoriky je tak poznamenán střídavým akcentováním její příslušnosti k první, druhé či třetí kategorii lidských dovedností.

Dějiny rétoriky jsou ve své podstatě dějinami kultury veřejného diskurzu. Znamená to zároveň, že úvahy nejstarších autorů knih o rétorice s překvapivou výstižností předjímalý obsah oborů, jejichž paradigma se utvářelo teprve daleko později. Od antické rétoriky vede přímý i zprostředkovaný vývoj k lingvostylistice i literární stylistice, k biblické exegetice a hermeneutice, k sémiotice a k nauce o jazykové komunikaci, k teorii řečových aktů a k pragmatice, k lingvistice a teorii textu, k poznatkům, k nimž dospěly sociolingvistika, etnolingvistika, psycholingvistika. Od všech těchto oborů se rétorika liší zřetelnou normativností, úsilím zlepšit dorozumívání a dosáhnout toho, aby řeč byla účinná a esteticky dokonalá. Ideálem rétoriky je *perfectus orator*, dokonalý řečník. O něm a o jeho záměrech se při sledování historie tohoto oboru dozvídáme obvykle víc než o skutečné řečové a řečnické praxi a o cestách jejího vývoje. Ale i proměny tohoto ideálu koneckonců vycházejí z empirie a ukazují, jak hluboko je lidská řeč zakotvena v realitě, která nás obklopuje.

Titul naší knihy Rétorika v evropské kultuře i ve světě vyvolává ještě dvě úvahy, jejichž obsah zde jen stručně naznačím.

Ta první vyplývá z odpovědi na otázku, zdali se rétorika zrodila výhradně jen v evropské antice nebo zdali má smysl mluvit také o rétorických tradicích